

**МУҲАММАД АБДО ИСЛОҲОТЛАРИНИНГ ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ВА МАЪРИФИЙ
АҲАМИЯТИ**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15779249>

Ҳамроев Нусрат Ихтиёрович

*ISFT институти “Гуманитар ва табиий фанлар” кафедраси
мустақил тадқиқотчиси*

Аннотация: XIX-XX асрларда яшаб, ижод қилган мисрлик буюк файласуф, социолог ва ислохотчи Муҳаммад Абдо(1849-1905)нинг фикрича, ислом оламини оғир аҳволдан қутқариш учун зарур бўлган ўзгаришлардан бири таълим соҳасини ислоҳ этиш бўлиб, бу ислохот замонавий фанларни ўқув дастурига киритиш билан бошланади. Ғарбни Шарқдан устун қиладиган ҳақиқий омил таълим ва илм-фаннинг юксаклигидир. Шундай экан, таълим муассасаларини, аввало, ислоҳ қилиш керак.

Абдо (Абдуҳ) Усмонли ҳукуматида тақдим этган тушунтириш хатларида мусулмонларнинг ожиз томони маърифатсизлик эканлигини таъкидлаб, таълимга қаратилган дастур тақдим этди.

Ушбу мақолада Муҳаммад Абдонинг таълим ислоҳотида оид қарашлари таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: Муҳаммад Абдо, ислоҳ, ислохот, маърифат, ижтимоий-сиёсий, маърифий, илм-фан, таълим, усул, муассаса, дарс.

**SOCIAL-POLITICAL AND EDUCATIONAL SIGNIFICANCE OF THE REFORMS OF
MUHAMMAD ABDUH**

Khamroev Nusrat Ikhtiyorovich

*independent research fellow, Department of Humanities and Natural Sciences,
ISFT Institute*

Abstract According to the great Egyptian philosopher, sociologist and reformer Muhammad Abduh (1849-1905), who lived and worked in the 19th and 20th centuries, one of the changes needed to save the Islamic world from its difficult situation is the reform of education, and this reform begins with the introduction of modern sciences into the curriculum. The real factor that makes the West superior to the East is the superiority of education and science. Therefore, first of all, it is necessary to reform educational institutions. In his explanatory letters to the Ottoman government, Abduh (Abdo) emphasized that the weak point of Muslims is ignorance, and presented a program focused on education.

This article analyzes Muhammad Abduh's views on educational reform.

Keywords: *Muhammad Abduh, reform, reform, enlightenment, socio-political, enlightenment, science, education, method, institution, lesson.*

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ РЕФОРМ МУХАММАДА АБДО

Хамроев Нусрат Ихтиёрович

независимый научный сотрудник кафедры

«Гуманитарных и естественных наук» Института ISFT

Аннотация: *По мнению великого египетского философа, социолога и реформатора Мухаммада Абдоха (1849-1905), жившего и работавшего в XIX-XX веках, одним из изменений, необходимых для спасения исламского мира от сложной ситуации, является реформа сферы образования, и эта реформа начинается с введения в учебную программу современных наук. Реальным фактором, делающим Запад превосходящим Восток, является превосходство образования и науки. Поэтому в первую очередь необходимо реформировать учебные заведения. В своих объяснительных письмах османскому правительству Абдох (Абдо) подчеркивал, что слабым местом мусульман является невежество, и представил программу, ориентированную на образование.*

В данной статье анализируются взгляды Мухаммада Абдоха на реформу образования.

Ключевые слова: *Мухаммад Абдох, реформа, реформа, просвещение, социально-политический, просвещение, наука, образование, метод, учреждение, урок.*

КИРИШ

Ал-Азҳар университети Ислом илмларини анъанавий усул билан етказувчи муассасалар маркази бўлиб, Муҳаммад Абдо уни жуда ёқтирмас эди. Анъанавий таълимга вақт ажратиш уни зериктирар, дарсларга қатнашиш унда берилаётган фанга нисбатан ҳеч қандай қизиқишни уйғотмас эди. Табиатшунослик дарслари ўтилмас, ҳисоб-китоблар, тарих ва география тақиқланган эди. Усмон Эминнинг айтишича, ўша йиллардаги Ал-Азҳардаги таълим ўқувчиларнинг онгини, фикрлаш қобилиятини ва ижодкорлигини қатъий бўғар, луғат ва юзаки қоидалар билан тўлдирилган дарсликлардан иборат бўлиб, фойдасиз, аҳамияtsiz маълумотлар эди. Изоҳлар, шарҳлар, маърузалар дарс мазмунини ташкил етиши, шу сабабли бу ерда еркин фикрни ривожлантириш ва мустаҳкамлашни таъминлайдиган тузилма ҳақида гап бўлиши мумкин эмаслигини айтади.[1]

Адабиётлар таҳлили ва методология. Муҳаммад Абдо ўша даврдаги Азҳардаги илм тушунчасини қўйидагича умумлаштиради: “Илмий идрок қадимги одамларнинг ғояларига тақлид қилиш ва такрорлашга асосланган эди. Илм-фан ҳақида гап кетганда, тадқиқот, изланиш, ижодий фикрлаш, илмий менталитет тушунилмаган. Замон муаммолари, замонавий тушунчалар ва замон еҳтиёжларидан холи, ўтмишнинг чуқурлиги ва тафсилотларида йўқолган бир менталитет ҳукмронлик қиларди”.[2] Абдо аввал бу ерда гандираклаб, мослаша олмади. Бундай тарбия муҳити Абдонинг руҳий еҳтиёжларини қондира олмас эди. Дарҳақиқат, у Ал-Азҳардаги дастлабки уч йилни руҳий тушкунлик ҳолатида ўтказди.

Шайх Дарвеш бу руҳий ҳолат уни таълим-тарбиядан узоқлаштиришининг олдини олди. Абдо ҳар ўқув йили тугаши билан икки ойлик таътилга ўз қишлоғига борганида Шайх билан учрашиб турарди. Таътилдан қайтгунига қадар Азҳарда кўрган сабоқларига шайх баҳо бериб, Қуронни ўрганишарди. Бу мулоҳазалар Абдони тинчантирди ва олийгоҳга янги руҳ билан қайтишида муҳим аҳамиятга эга бўларди. Абдо Шайхдан ҳам сўфийлик сабоқларини олиб, соф ақида ҳақида маълумот олар, руҳий муаммоларини унга етказар, шайх шогирдига ўз фикри, тўғри тафаккури ва услуби билан унга йўл кўрсатарди.

Шайх Дарвеш ҳам Абдога илм эгаллаш, илм йўлида олға юриш фазилати ҳақида жуда қатъий насиҳат қиларди. Бир куни Абдога: “Аллоҳ жуда билимдон ва ҳикматлидир. Унинг илми ва ҳикмати қудратига етадиган илм йўқ. Ўта илми ва доно Аллоҳнинг энг катта душманлари жоҳил ва бузуқлардир. Инсонларни Аллоҳга яқинлаштирадиган энг яхши йўл илм ва ҳикматдир. Аллоҳ наздида бир қанча илмлардан ташқари ҳеч бир илм қораланмайди, жаҳолат ҳам мақталмайди”.[3] Шундай ҳикматга бой илм ўргатадиган, Шайх тавсиялари асосида дарс бера оладиган устозларни қидира бошлади. Ўша пайтда Азҳарда икки тоифа муаллимлар бор эди: консерваторлар ва сўфий муҳолифатчилар. Бу икки синф профессионал бўлмаган ўқитувчилардан иборат эди. Абдуҳ софий муаллимлар, жумладан, Ҳасан ат-Тавилнинг дарсларида қатнашишни маъқул топди. Худди Шайх Дарвешнинг Аҳмадия масжидида илмга бўлган қизиқиши каби, бу сафар ҳам Шайх Ҳасан ат-Тавил унга йўл кўрсатиб, унинг қўлидан тутди. Бу яқинлик уни Азҳарнинг тақлид қилиш илмларини эгаллашдан ташқари, фалсафа ва мантиқдан ҳам сабоқ олишига сабаб бўлди.

Фалсафа илмида у Ибн Сино асарларини, Арасту мантиқини ўқиди. Тақдир уни Шайх Ҳасан ат-Тавилга шогирд бўлиши билан бир қаторда ҳам Шайх Муҳаммад ал-Бисёнийдек шоир ва адабиётчига шогирд ҳам қилди. Шундай қилиб, у бир томонлама ўсмади. У Шайх Дарвишнинг тасаввуфий қарашлари ва дидли маслаҳатлари билан тарбияланган бўлса, бир томондан ўз шахсиятини Шайх Тавил фалсафаси ва Шайх Бисёний адабиёти билан уйғунлаштирган. Буларнинг барчаси унинг туғма истеъдодини тарбиялаб, савиясини юксалтирди.[4]

Абдо Миср ва бошқа ислом мамлакатлари муаммоларини, ғарбдаги илмий-техника тараққиётининг сабабларини устози Жамолиддин Афғонийдан ўрганишга

ҳаракат қилди. Унинг мақолаларида кўплаб янги ғоялар мавжуд бўлгани учун одамларнинг эътибори бирдан Абдога қаратилди. Дастлабки мақолаларидан олган шон-шўҳрат билан 1877-йилда Азҳарни битириш учун имтиҳон топширди. Баъзи тўсиқларга қарамай, у имтиҳондаги кэнг ва мустаҳкам билими туфайли диплом олишга муваффақ бўлди. Дипломни 28 ёшида қўлга киритгач, Азҳарда фалсафий илоҳиёт асарларини ўрганишни давом эттирди. У ўз уйида баъзи ўқувчиларга шахсий сабоқ бериб, Афғонийнинг ғояларини уларга етказган. Бироз вақт ўтгач, Азҳарда илоҳиёт ва мантиқдан маърузалар ўқиш учун профессор бўлиб ишлади. У 1877-йилда замонавий таълим бериш учун ташкил етилган Доруъл-Улумда тарих ўқитувчиси бўлди.[5]

Ҳадив Исмоил қувилиб, Тавфиқнинг унинг ўрнига ўтириши билан Афғоний сиёсий ғояларини амалга ошириш вақти келди деб ўйлаб хато қилди. Чунки Тавфиқ Афғонийнинг жамоасидан юз ўгирди. Афғоний сургун қилинди. Абдо ҳам барча хизмат вазифаларидан четлаштирилиб, қишлоғида яшашга мажбур бўлди. Кейин Риёз пошшо ҳомийлиги билан чақириб олинади ва “ал-Вакайе ул-Мисрийа” расмий газетасига муҳаррир етиб тайинланади.[6]

Абдо даврида бу газета либерал партиянинг ноширига айланди. Муҳаммад Абдо газетада ҳаётини давом еттирар экан, Ураби Пошо қўзғолони кўтарилади. Англия томонидан қўзғолон бостирилгандан сўнг у газетадан четлаштирилди, қўзғолон масъулларидан бири сифатида ҳибсга олинди ва уч ойлик қамоқдан сўнг 1882-йил 24-декабрда уч йилу уч ойга Байрутга сургун қилинди.[7] У сургунга кетганида 34 ёшда эди. Бу ерда уларни устоз сифатида ҳурмат билан кутиб олишади. У дарҳол дарс беришни бошлайди ва унинг дарсларига катта талаб бор эди.

Орадан бир йил ўтиб Афғонийнинг чақириги билан Парижга боради. Бу ерда Афғоний томонидан ташкил етилган махфий ташкилот Урвет ул-Вусқа жамияти номидан шу номдаги журнал чиқаришни бошлайди. Абдо журналнинг бош муҳаррири ва жамиятнинг Афғонийдан кейинги иккинчи раҳбари бўлди. Журнал 8 ой ўтиб нашрини тўхтатган бўлса-да, ислом оламида миллатчилик ҳаракатининг ривожланишида чуқур излар қолдирди. 1885-йилда Урват ул-Вусқа ёпилгандан кейин у Байрутга қайтиб келди.

Энди у оддий олим ва ўқитувчи бўлиб хизмат қилишни ўйларди. Байрутнинг Султония мадрасаларида маърузалар қилиб дарс бера бошлади. У Афғоний билан алоқани ўзмагани учун сиёсат билан шўғулланаётганидан шикоят қилишди ва у ишдан кетишга мажбур бўлди. Абдонинг Байрутга сургунлиги уч йил бўлса-да, Ҳадив Тавфиқнинг ғазаби туфайли олти йил шу ерда қолди.

Бироқ, Риёз Пошо бош вазир лавозимига қайта тикланганидан сўнг, Амир Нозли Хоним ва Ғози Аҳмет Мухтор Пошо инглиз комиссари Лорд Крамердан Абдонинг кечирилишини сўради ва у 1889-йилда Мисрга қайтиб келди.[8] У Мисрга қайтганида олдинги Абдо эмас эди. Европада саёҳат қилган, дунёнинг сивилизация даражаси ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлган, у ерларда барпо етилган илмий

муассасаларнинг салоҳияти ва салобатини кўрди. Қолаверса, сурун йилларида Тунис, Жазоир ва Сурия каби баъзи исломий ўлкалардаги вазиятни яқиндан ўрганиш имконига эга бўлиб, Мисрга қайтган эди.

У қайтиб келганида Миср инглизларнинг қўлида эди. Қайтиб келгач, яна профессор этиб тайинланишини кутди. Аммо Ҳадив уни яна бир бор ёшларга таъсир ўтказиши мумкин бўлган ҳолатга келтиришни хоҳламади. Шунинг учун уни 1889-йилда Қоҳира ташқарисидagi Бинҳада қози қилиб тайинлади. Шундан сўнг у ислоҳот дастурларини тайёрлаб, ҳукуматга эмас, лорд Крамерга тақдим етди. Ҳадивнинг тақиқлари 1892-йилдан унинг вафотигача давом етди. Унинг ўрнига ўғли Аббос II ўтирди. Европада таълим олган янги Ҳадив Абдога ислоҳотчилик ғоялари билан ёрдам берди. У 1889-йилда Миср муфтийси этиб тайинланди. Умрининг охиригача давом етган бу бурчи давомида бутун вақтини ислоҳот илмига бағишлади. Турли қўлёзм манба китобларнинг нашр етилишини таъминлади.

Муҳаммад Абдо 1903-йилда Англияга бориб, Оксфорд ва Кембриж университетларида бўлиб, тадқиқотлар олиб борди. Бу мушоҳадалардан келиб чиқиб, кўп масалалар устидаги қизғин ишини давом эттирар экан, 1905-йилда Ҳадив Аббос II нинг Азҳар ислоҳот дастурини бўзишга баъзи уринишлари туфайли Ал-Азҳар маъмурий кенгашини тарк етди. Худди шу йили у ҳали ўйламаган барча ислоҳотларни амалга оширишдан олдин вафот етди.

Муҳаммад Абдо кучли таҳлилга эга ёзувчи эди. У ортда кўплаб бебаҳо асарлар билан бир қаторда катта шогирдлар жамоасини ҳам қолдирди. У кўпинча “Устод Ал-Имом” (“Устоз ва ўғилбошчи”) деб аталган.

Буюк мутафаккир, социолог ва ислоҳотчи Муҳаммад Абдуҳ замонавий ислом оламининг энг муҳим намоёндаларидан бири саналади. У ҳаётида икки нарсга учун курашганини айтди: биринчиси, ислом олами ғояларни тақлид занжиридан озод қилиш ва анъанавий эскича фикрга қарши чиқиш; динни асл қиёфаси билан тушуниш, ўтмишдошларига ўхшаш, исломда ижобий илмнинг ўрнини кўрсатиш. Мусулмонларни Ғарб тараққиётига ергашишга ундаш, шу билан ортда қолаётган мусулмонларни Ғарб нинг эксплуатациясидан қутқариш.

Иккинчиси, араб тилининг услубини матнни тушунарсиз зерикарли ҳолатдан қутқариш тузатиш. Ғарб билан алоқалари унга ғарб олами билан бир қаторда Ислom олами ҳақида ҳам маълумотга эга бўлиш имконини берди.[9]

Абдонинг фикрича, Ислom оламининг оғир аҳволидан қутулиш учун ўзгаришлар зарур эди ва зарур ислоҳотлар қуйидаги соҳаларда бўлиши керак эди:

1. Ислomни асл ҳолига келтириш орқали ислоҳ қилиш;
2. Араб тилининг янгиланиши;
3. Таълим ислоҳоти;
4. Ал-Азҳар ислоҳоти ва замонавий фанларни ўқув дастурига киритиш,
5. Сиёсий ислоҳот: инсон ҳуқуқларини тан олиш.[10]

Муҳаммад Абдо Ислонинг асосий ғояларини қурбон қилмасдан, ғарб цивилизациясини самимий қабул қилишни ва бу икки оламини бирлаштиришни хоҳлади. Унинг асосий мақсади Ислонни ғарбнинг ҳужумига қарши бир дин сифатида мустаҳкамлаш ва сақлаб қолиш эди.

Муҳаммад Абдонинг дастури мусулмонларни ажнабийлар ҳукмронлигидан озод қилиш ва Ислон оламини ўз кучи билан қайта тиклаш нуқтаи назаридан Афғонийдан анча фарқ қилса-да, уларнинг мақсади бир эди. Муҳаммад Афғоний инқилобчи бўлиб, вазият дарҳол ўзгаришини хоҳларди; Муҳаммад Абдонинг фикрича, халқ тафаккурини ўзгартириш учун ҳар қандай ташқи шаклни ўзгартиришнинг ўзи етарли эмас эди.[11]

Абдо ўз асарларини араб тилида ёзганлиги уларни бир вақтда ва кейинчалик жуда кэнг географияда кузатиш имконини берди, айнан шунинг учун ҳам унинг асарлари ва мақолалари жуда таъсирли бўлган. XIX аср охири чораги XX аср бошларида Абдо ижоди бутун Ислон оламида энг кўп ўқилган мутафаккир эди, десак муболаға бўлмайди. Бу кучли қизиқиш тўғрисида кейинчалик европаликларни сиёсий ва академик жиҳатдан энг кўп Муҳаммад Абдога ергашадиган одам бўлишига олиб келди.

Абдо таълим ҳақидаги фикрларини дастлаб матбуот орқали билдирган эди. Қоҳирада икки ливанлик ака-ука томонидан асос солинган ал-Аҳрам газетасида чоп этилган “ал-Китаб вал-Қалам” (“Китоб ва қалам”) сарлавҳали мақолада одамларнинг ўқиш ва ёзишга бўлган еҳтиёжи ва ижтимоий ҳаёт учун ўқиш заруриятини етказди. Ундан сўнг замонавий илмларнинг аҳамияти ва уларни мусулмонлар тушуниши заруриятига бағишланган тўртта мақола ёзди.

Дарҳақиқат, у “ал-Вакайе ул-Мисрийя”га бош муҳаррир етиб тайинлангач, маорифга оид қатор мақолалар ёзиб, бу борада жамоатчилик фикрини шакллантиришда муҳим рол ўйнади. Газетада чоп этилган “ал-Маориф” номли учта мақоласи билан у таълим тизимини ислоҳ қилиш зарурати ҳақида гапирди. Абдуҳ ўзининг “ат-Тарбия фил-Мударрис вал-Макатиб ул-Мирийя” мақоласида талабаларнинг маънавий тарбиясига ҳам тўхталиб ўтади. Таълим тизими ўқувчиларни маънавий камолга етказишни мақсад қилиб қўйиши, болаларни Аллоҳга итоат ва ибодат қилишга йўналтириш орқали бунга еришиш мумкинлигини таъкидлайди.

Тажриба камлигидан болалар ва ёшлар ўз руҳига, шахсиятига нима фойдали ва нима зарар келтиришини билмайди. Аллоҳга ибодат қилиш уларга бу борада ёрдам беради. Аллоҳга итоат қилиш ва дин ақидаларига ёпишиб олиш болаларнинг шахс сифатида шаклланишига ёрдам беради.[12]

Расмий газетадаги журналистлик ва ёзувчилик ҳаёти 18 ой давом етди. Гарчи бу даврда унинг Азҳар ва бошқа ўқув юртлари билан алоқалари ўзилиб, ислохотчилик фаолиятини ўстоз сифатида давом еттириш имконияти йўққа чиқарилган бўлса-да, аммо у олим ва журналист сифатида ижтимоий ва сиёсий муаммолар билан шуғулланишда ва ечим таклиф қилишда давом етди. Усмон Амин ушбу расмий

газетада Абдуҳнинг фаолиятини қуйидагича сарҳисоб қилди: “Абдо ҳам тақволи мусулмон, ҳам газетада муҳаррир устоз эди. Унинг мақсади умматнинг умумий даражасини юксалтириш, унинг маънавиятини мустаҳкамлаш, кэскин ўзгаришсиз (сакраш, инқилоб) ва зўравонликсиз ижтимоий тараққиётнинг босқичма-босқич силжишига эришиш эди”.

Муҳаммад Абдо бунинг энг тўғри йўли таълим ва маданият, деб ҳисоблаган, шунингдек, чуқур англамасдан, ўткир тушунчасиз, Ғарбга тақлид қилиб, маънавий тамаддун моҳиятидан беҳабар бўлиб, моддий тамаддуннинг ташқи кўринишига ёпишиб қолишдан фойда йўқ дейди.

Муҳокама ва натижалар. Абдо расмий газетада иш бошлаган бўлса-да, таълим ва тарбия ҳақида кўп танқидий мақолалар ёзишдан тортинмади. Бу даврда Абдо Афғоний билан алоқада бўлса-да, унинг битикларида бора-бора ўзига хос фикр ва услуб бўла бошлади. Аслини олганда, у Мисрнинг ривожланиши учун инқилоб учун эмас, балки ҳукумат ишларини яхшилашга қодир бўлган давлат арбобларини тайёрлаш учун таълим ва тизм зарурлигини таъкидлади. Абдо, шунингдек, Парижда Афғоний билан чоп етган “Урват ул-вусқа” газетасида бир қанча мақолаларида таълим масалаларига тўхталиб ўтган. “Умнат тарихи, унинг аҳволи ва касалликларга давоси” сарлавҳали мақолада ислом умматининг ўтмишдаги ютуқлари, бугунги кундаги аҳволи ошкор қилиниб, ундан чиқиш йўллари кўрсатилишига ҳаракат қилинган. Мақоласида жумладан, бундай дейди: “Баъзилар дунёнинг кэнг ҳудудларида тарқалган миллатнинг нажотига мактаблар очиш орқали еришиш мумкин деб ўйлашади. Умнат аъзолари ўз нафслари ортидан тез югуришлари; ўзига хос бўлмаган, ёт кимсаларга таъзим қилиб, шармандалик билан рўзғор тебратиш, шон-шўҳрат қозониш азобига тушиб қолган бир пайтда мактаб очиб касалликдан қутулишини ўйлаш зарур. Илгари мактаб унинг ҳомийлиги ва таъсирига бўйсунган марифатпарварлар мустамлакачиларга бўй синмаслиги шарт.

Албатта, мактаблар Европадаги каби замонавий бўлиши, таълимнинг тез орада барча шахслар орасида кэнг тарқалиб, умматнинг мулкига айланишига ахлоқ такомиллашишига олиб келади. Бўлиниш ва хиёнат йўқолади, бирлик ва куч туғилади. Уларнинг ўйлашларича, бу узоқ вақт олса-да, ажойиб имконият яратади. Бундай ажойиб ишни фақат кучли ва қудратли бошқарувчи бажара олади. Бунинг учун ҳукмдорнинг шахсий иродаси талаб етилиб, миллатни мажбурлаши керак. Бундан ташқари, ушбу ишни амалга ошириш учун ушбу мактабларнинг харажатларини қоплаш учун жуда катта капитал талаб қилинади. Бироқ, бизнинг мавзуимиз касалликлар, заиф томонлари ва уларни даволаш усуллари ҳақида.

Бу капитал ва қудратли кучнинг тўпланиши бирга яшаши мумкинми? Агар шундай бўлганида, умматда бу имкониятлар бўлса, орқада қолмаган ва шу ҳолга тушмаган бўлар эди. Умнат ўзларига мутлақо бегона бўлган илмларни, уларнинг уруғлари қандай экилгани, қандай ривожланганлиги, қандай шох-шаббалар пайдо бўлиши ва кенгайиши, қандай сув билан суғорилиши ва қандай тупроқ билан

озикланишини, уларнинг бошланишини тушунишдан мутлақо бехабардир бунинг оқибатларини ҳам билишмайди.

Унинг бу борадаги озгина билими ҳам ичи бўш тақлиддир. Бундай бўлганда, бу тахмин амалга ошадими? Айрим кишиларнинг бу илмларни тўлиқ ўзлаштириб, ақли бошқа нарсаларга тўла инсонларга ўтказиши, ақлини яхшилаш, ахлоқини ўзгартириш, биродарларига фойда келтириш, бир сўз билан айтганда, тўғри йўлга ҳидоят қилиш етарлими?

Усмонлилар ва мисрликлар кўплаб замонавий мактабларни янгича йўл билан очдилар. Улар Европага илм-фан, маданият, саноат, таълим ва ўзлари цивилизация деб атаган барча нарсаларни ўз мамлакатларига олиб кириш учун одам юбордилар. Бироқ, бу нарсалар фақат Ғарб жамиятлари, хос, чунки, буларнинг барчаси Ғарб мамлакатларида уларнинг табиати билан аста-секин юзага келган ўзининг табиий ривожланишидир.

Усмонлилар ва мисрликлар бу фаолиятдан узоқ вақт ўтган бўлса ҳам фойда кўра олдиларми? Уларнинг ҳозирги ҳолати бу янги воситага ёпишиб олишдан олдингидан яхшироқми? Улар муҳтожлик ва қашшоқлик чангалидан қутула олдиларми? Улар бегоналар итариб юбораётган ҳукмронлик ботқоғидан чиқа оладими? Улар ўзларининг қалъалари ва чэгараларини мустаҳкамлаб, уларни душман ҳужумларига қайтаришга муваффақ бўлдиларми? Улар очкўз душманларининг умидларини синдира оладиган даражага етганми? Улар юрт манфаатини ўз манфаатларидан устун қўядиган, юрти учун жонини фидо қиладиган фидойи инсонларни тарбиялай олдиларми?

Кимки, бундай ҳолатда умматни бу воситадан бошқа йўл билан тузатишни истаса, уни нотўғри йўлга бошлайди. У борлиқ тартибига тескари йўл тутган бўлади, охирини бошига қаратади, тарбияни тескари тушуниб, умматнинг бахцизлигини оширади ва унга фақат хавфли чиқиш йўлини кўрсатади”.

Дарҳақиқат, матбаа техникасидаги ютуқ Ислом оламидаги маданий уйғониш жараёнининг ҳал қилувчи омилларидан бирига айланди. Абдо Парижда бўлганида янги ихтиролар ва ишланмаларга гувоҳ бўлди. У кўп Шарқшунослар билан учрашиб, фикр алмашиб, Париж ва Лондон ўртасида ҳаракат қилди.[13] Оксфорд ва Кембриж университетларига ташриф буюрди ва тадқиқотлар олиб борди. Унинг кутубхонасида Руссонинг “Емил”, Спенсернинг “Таълим” ва дидактик мақолалари бор эди.[14] Бу унинг замонавий Ғарб фалсафасига, айниқса ахлоқ, таълим ва ижтимоий фалсафага оид ишларга қизиқишини кўрсатади.[15]

Ал-Урват ул-Вусқа ёпилгандан сўнг, Абдо 1885-йилда Байрутга қайтиб келди, гарчи унинг аввалги сиёсий нуфузига еришиб бўлмаслиги аниқ бўлсада, бунга ишонч билан ҳаракат қилди. У инқилоб йўлининг муваффақиятзлигини шахсан бошидан кечирганлиги сабабли, таълимни такомиллаштириш орқали ўз мақсадига эриша олишига бунинг учун оддий олим ва ўқитувчи бўлиб хизмат қилишни ўйлади.[16]

Қайтиб келганидан сўнг Байрут Султония мадрасасида маърузалар ўқиди. Мадрасанинг таълим режаси ва лойиҳасини ислоҳ қилди. Бу мадрасани олий мактабга айлантиришга ҳаракат қилди. Бу ерда у ҳанафий фикҳи асосида тавҳид, мантиқ, нотиқлик, ислом тарихи ва ҳуқуқдан дарс берган.[17] Дарҳақиқат, шунга ўхшаш изланишлар кейинги даврда Покистон каби исломий давлатларда ҳам намоён бўлди.[18]

Абдо Байрутдаги илм талабаларига ақлий ҳаяжон олиб келди. Деярли ҳар кечаси меҳмонлар билан гавжум бўлган ўйи тор бўлгани учун Байрут ҳокими ўз қароргоҳида кўплаб талабалар тўпланиб, мисрлик бу олимнинг исломий қарашларини катта иштиёқ билан тингларди. Шекип Арслон у ҳақида шундай дэди: “Абдода шу пайтгача бошқа олимларда кўра олмаган фикрли муносабатни кўрдик. Бу олим ақл ва ҳикмат (ривоят) илмларини энг юқори даражада бирлаштирган, у ҳамма нарсани биз ўрганиб қолган еътиқодимиздан юқори кўтарилган файласуф тушунчаси билан текширар эди. Биз илгари ҳеч қачон бундай нуқтаи назарга дуч келмаганмиз”. [19]

Мисрга қайтгач, Жамолиддин Афғоний билан муносабатлари тобора ёмонлашди, Афғоний уни қўрқоқликда, душманлар билан ҳамкорликда айблади. Абдо уни сиёсий идеаллар ва бошқарувнинг машҳур шаклини (инқилобсиз) тарк етишда айблади. Абдо Мисрга кэнг миқёсда таълим ва тарбия керак, деб ҳисоблайди. Унинг сўзларига кўра, барча сиёсий ва ижтимоий муаммоларни ана шу еҳтиёж нуқтаи назаридан кўриш керак.

Афғоний ва тарафдорлари мустамлакачи ва зулмкор тузумлардан қутулмас экан, таълим ва ислоҳотдан ҳеч қандай фойда бўлмайди, деб ҳисоблаган бўлсалар, Абдо таълим ва тарбия натижасида мустамлака ва зулмнинг йўқ бўлиб кетишини кўрди. Бу фикр фарқи Жамолиддин Афғонийни сиёсатга, Муҳаммад Абдони эса ўз мақсадларини амалга ошириш учун илм-фан ва маданият ислоҳотига етаклади.

Ғарбни Шарқдан устун қиладиган асл омил маориф ва илмнинг юксаклиги эканлигини Абдо яхши биларди. Шу боис, энг аввало, таълим-тарбия муассасаларини такомиллаштириш биринчи даражали бўлиши кераклигини тушунарди. Бу муассасалар орасида Ал-Азҳар университетининг аҳамияти бошқалардан бир оз фарқ қилар эди: Чунки Ал-Азҳар ўзининг консерватив ва мутаассиб тузилиши билан ўша даврдаги Миср жамиятининг таълимдаги қиёфасини кўрсатар эди. Ушбу тузилманинг ўзгариши, эҳтимол, жамиятнинг ўзгаришига олиб келарди. Абдо нэгадир Азҳар билан жамият ўзгариши ўртасида шундай ижобий муносабат ўрнатаётган эди. У Азҳарнинг обод бўлиши бутун мамлакат халқининг яхшиланиши демакдир, - деб ҳисоблаган.[20]

Абдо Ал-Азҳарга профессор этиб тайинланганидан сўнг дарҳол ривожланиш ҳаракатини бошламоқчи бўлди, лекин унинг бу ҳаракатига мутаассиб профессорлар тўсқинлик қилишди. 1895-йилда ҳукумат вакили сифатида Азҳар ма'мурий кэнгашига аъзо бўлгач, турли йиғилиш ва музокаралардан сўнг қабул қилинган дастур

доирасида математика, адабиёт, география каби янги фанларнинг ўқув режасига киритилишини таъминлади. У Ал-Азҳар кутубхонасига асос солди.[21]

Таълимда кўзда тутилган бу янгилик катта реакцияларга сабаб бўлди. Азҳар шайхларидан бири бу саъй-ҳаракатларини “буюк масжид бўлган Азҳарни динни бузадиган фалсафа уйига айлантириш” деб та’рифлаган. Абдонинг ёшларни тарбиялашда ўзига хос услуби бор. Унинг фикрича, тарбиянинг асоси Исломдир. Бу шахсиятга асосланган ёки шахснинг шахсиятини бўзмайдиган вақфдир. Жамиятнинг урф-одатлари, ахлоқий ўзгаришлари ҳақида гап кетганда, унинг манбаи таълимдир. Унинг фикрича, таълим ўзгаришларга йўл очади, кейин ўзгаришга имкон беради. Жамиятни юксалтирувчи қонунлар ўша жамиятнинг таълим қонунларидир.[22]

Хулоса: Муҳаммад Абдо ўз тафаккурининг ҳар бир соҳасида қабул қилган педагогик усули доирасида икки нуқтага тўхталиб ўтди:

1. Жамоавийлик руҳини уйғотиш.

2. Ижтимоий муаммоларни ҳал этишда тақлидни тарк этиб, ижтиҳодга мурожаат қилиш.

Абдо индивидуализм ва камситишни заифлаштириш, жамоавий руҳни кучайтириш зарурлигини таъкидлаб, бунга фақат ҳақиқий таълим орқали еришиш мумкинлигини исбот қилган. Унга кўра, бу таълим ислом таълимотларини қўллашга асосланган. У бу борада шундай дейди: “Инсон фақат таълим-тарбия орқалигина ҳақиқий инсон бўлади. Бу пайғамбарлар ва саҳобалар келтирган фармонларга амал қилиш билангина мумкин бўлади. “Биз бунга ўргатилганимизда, барчамиз онгимиз ва еҳтиёжларимизни бирлаштирадиган бир хил макондан жой оламиз. Шунда ҳар биримиз ўзимиз ва ўзгалар учун бурчимиз борлигини ҳис қиламиз”.[23]

Шундай қилиб, Абдо жамият маъносининг йўқолишини, жамоа руҳининг заифлашишини исломни нотўғри тушуниш билан боғлади. Миср жамияти умри давомида дуч келган бу дарднинг давоси тақводор ёшларни тарбиялашда ва таълимнинг биринчи босқичини Ислом дини насиҳатлари асосида қуришда яширинган, деб ўйларди.

Абдо, шунингдек, шахсни мустақил тафаккурли шахс бўлишга, танқид қилиш қобилиятига ва маълум бир талқин услубини танлаш ихтиёрига эга бўлишга чорлайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Nar, Ali-Dr. Hasib Es-Samarraî, Dini Modernizmin Üç Şövalyesi Cemaleddin Afgani-Muhammed Abduh-Reşid Rıza, (Haz. Ali Nar). -İstanbul.: 2013. s.139-140.

2. İşcan, Mehmet Zeki. Muhammed Abduh’un Dini ve Siyasi Görüşleri.- İstanbul, 1998. s.23.

3. İşcan, Mehmet Zeki. Muhammed Abduh’un Dini ve Siyasi Görüşleri.- İstanbul, 1998. s.24-25.

4. Nar, Ali-Dr. Hasib Es-Samarraî, Dini Modernizmin Üç Şövalyesi Cemaleddin Afgani-Muhammed Abduh-Reşid Rıza, (Haz. Ali Nar).-İstanbul.: 2013. s.145.
5. İşcan Mehmet Zeki, Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri.-İstanbul.:1998. s.35-36.
6. Schacht Joseph. "Muhammed Abdüh", Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi, 8. Cilt. -Eskişehir.:1997. s. 488-490,
7. Keskiöglü Osman. "Muhammed Abduh". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Sayı.18. –Ankara.:1970. s. 109-136
8. Keskiöglü Osman."Muhammed Abduh", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Sayı. 18. –Ankara.:1970. s. 109-136
9. Alperen Abdullah. Türkiye'de İslam ve Modernleşme.-Adana.:2003. s.156
10. Gibb, Hamilton H.A.R. İslam'da Modern Eğilimler, Çev. Kürşad Atalar. –Ankara.:2006. -S.31
11. Schacht, Joseph."Muhammed Abdüh", Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi, 8. Cilt.- Eskişehir.:1997. s. 488-490
12. İşcan, Mehmet Zeki. Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri. –İstanbul.:1998. s.50-84.
13. Nar, Ali-Dr. Hasib Es-Samarraî. Dini Modernizmin Üç Şövalyesi Cemaleddin Afgani-Muhammed Abduh-Reşid Rıza, (Haz. Ali Nar). -İstanbul.:2013. -S.143
14. Taslaman, Caner.Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de İslam.-İstanbul.: 2011. -S.77
15. Özervarlı, M.Sait. "Muhammed Abduh", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. -İstanbul.:2005.76-78 s.
16. Keskiöglü Osman. "Muhammed Abduh". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. -Ankara.:1970. -S.119
17. İşcan, Mehmet Zeki. Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri. -İstanbul.: 1998.-S.70
18. Pakdemirli, M. Nuri. "Pakistan'da Yüksek Din Öğretimi".//ASOS Journal-The Journal of Academic Social Science.//Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi. Yıl 2, Sayı 5. -İstanbul.: 2014. -S. 63
19. İşcan, Mehmet Zeki. Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri. -İstanbul.: 1998.-S.60
20. İşcan, Mehmet Zeki. Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri. -İstanbul.: 1998.-S.63-66
21. Keskiöglü Osman. "Muhammed Abduh", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. -Ankara.:1970. -S. 115
22. Haşşab, Samiye Mustafa. İslam Sosyolojisi, Çev. Ali Coşkun-Nebile Özmen. –İstanbul:2010. ss.161-163
23. Haşşab, Samiye Mustafa. İslam Sosyolojisi, Çev. Ali Coşkun-Nebile Özmen. -İstanbul.: 2010. -S.164